

Сергій Цапок

ЗРОСТАННЯ ПОЛІЕТНІЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЯК НАСЛІДОК ЙОГО МІГРАЦІЙНОЇ АКТИВНОСТІ В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИЙ ПЕРІОД

У зв'язку з винятковою роллю розвитку народонаселення у становленні людського, у т. ч. інтелектуально-інноваційного потенціалу кожна суспільна система змушена проводити адекватну потребам конкретного історичного періоду соціально-демографічну політику, спрямовану на досягнення необхідного рівня розвитку кількісних та якісних параметрів цього потенціалу. Суспільство, якому притаманна трансформація всієї системи соціально-економічних відносин за умов зростаючого дефіциту кількісної визначеності людського потенціалу, повинно орієнтуватись не стільки на негайне призупинення зменшення природного приросту населення, скільки на пріоритетний розвиток його якісної компоненти, спроможної забезпечити досягнення цілей і завдань подальшого прогресивного розвитку.

Особливо зростає роль якісних характеристик населення в умовах тотальної глобалізації не одних лише соціально-економічних, але й політичних та духовних особливостей функціонування суспільних систем усіх рівнів організації. Глобалізація вимагає уніфікації визначальних форм суспільного життя різних країн і народів, сприяє прискореному поширенню найновіших наукових та техніко-технологічних досягнень у світовому масштабі. Разом з тим вона не усуває різкої відмінності рівня розвитку рушійних сил у тих чи інших державах світу. Навіть навпаки, певним чином консервує неоднаковість стартових умов цих країн у плані їх можливості засвоєння основних досягнень новітнього цивілізаційного поступу.

Глобалізаційні виклики сьогоденню безпосередньо пов'язані з розвитком світового народонаселення, надають специфічних форм його реалізації. Зокрема, нерівномірність економічного розвитку різних країн, відмінність демовідтворювальних процесів у них закономірно ведуть до суттєвого перерозподілу робочої сили, перетіканню її з відсталіших у розвиненіші регіони, причому світова економічна криза значною мірою стримує цей перерозподіл, але не є спроможною повністю ліквідувати його. Недостатня вивченість за умов економічної кризи взаємозв'язку глобалізаційних процесів та міграційної активності

населення, в т. ч. України, зумовлює необхідність інтенсифікації наукових пошуків у цьому напрямку.

Загалом перехід від індустріального до постіндустріального, інформаційно-інноваційного суспільства засвідчує не тільки факт того, що все більше домінуючим у планетарному вимірі стає сучасний, раціональний тип відтворення народонаселення, який відзначається систематичним зниженням його приросту з подальшою перспективою стабілізації на нульовому рівні. Принаймні такий характер деморозвитку притаманний для економічно розвинених країн і територій, тоді як для держав, що розвиваються і в яких зосереджена більшість населення планети, характерними залишаються попередні особливості їх демовідтворення.

У цілому типи відтворення народонаселення – це послідовні етапи демографічної історії людства. Всього у демографічній науці прийнято виділяти наступні типи відтворення: «архетип», традиційний (доіндустріальний) та сучасний (раціональний). Одночасно обґрунтовують (у залежності від коефіцієнтів народжуваності та смертності) чотири фази демографічного переходу до сучасного типу відтворення населення. Нами запропоновано виділити додаткову, «ультрапарадоксальну» фазу, притаманну для сучасної України та кількох інших постсоціалістичних держав. Не виключено, що її формування насамперед пов'язане саме з кризовими явищами в розвитку економіки цих країн, починаючи з 90-х років минулого століття. Характерною ознакою цієї фази переходу виступає різке переважання смертності, внаслідок чого встановлюється стійка і періодично зростаюча депопуляція населення [1, с. 35]. У подальшому стабілізація чисельності населення можлива лише за умов, коли середньостатистична сім'я матиме принаймні трьох дітей. Однак, враховуючи сучасний стан з народжуваністю у країні (на кінець 90-х років – 1,3 дитини на кожну жінку фертильного віку), досягти цього навряд чи вдасться. Тому єдиним джерелом приросту населення буде його міграція з-за рубежу. В результаті до 2060 р. у країні знову зможе жити 52 млн. осіб, однак чверть їх складатимуть вихідці з країн «третього світу» з усім комплексом властивих їм звичаїв і традицій. Одночасно зростатиме кількість транснаціональних родин.

Однією з визначальних особливостей, атрибутом розвитку народонаселення в постіндустріальному суспільстві виступає наростаюча міграційна його активність, включаючи міждержавну. Різні

аспекти міграційних процесів на усіх рівнях їх реалізації достатньо активно досліджувались багатьма провідними вітчизняними та зарубіжними вченими, в т.ч. такими, як Ж. А. Зайончковська, Е. М. Лібанова, О. А. Малиновська, С. І. Пирожков, О. В. Позняк, І. М. Прибиткова, Ю. І. Римаренко, М. Д. Романюк, У. Я. Садова, Н. П. Тиндик, Л. Г. Ткаченко, О. У. Хомра та ін. Зауважимо, що з проблемою зростаючої міждержавної міграції вже впритул зіткнулися багато економічно розвинених країн (Західна Європа, Японія та ін.), де мізерний (а часом – і від’ємний) приріст місцевого населення значною мірою компенсується притоком працівників з інших регіонів світу. Така ситуація характерна, наприклад, для Великої Британії, Франції, країн Бенілюксу, Німеччини та ін. держав, де частка населення іноземного походження вже наблизилась до 10 %. Так, у Великій Британії на початок XXI століття іноземці склали 7,1 % населення (4,5 млн. осіб), у Німеччині – 8,9 % (7,3 млн.), Нідерландах – 9 %, Франції – 5,6 %, і т.д. Всього громадяни іноземного походження забезпечували у Франції не менше чверті загального приросту населення, а в Швеції – навіть 40 % [2, с. 156-170, 304-329]. Найвища частка населення іноземного походження припадала на Швейцарію (19,7 %) та Люксембург (37,5 %), а також на країни, населення яких весь час формувалось значною мірою або переважно за рахунок мігрантів (Австралія – 23,1 %; Канада – 18,2 %; США – 11,1 %; Ізраїль тощо). Закономірно, що ще вищою була в цих країнах частка іноземної робочої сили у складі загальної робочої сили, досягаючи максимальних значень у Швейцарії (18,1 %), Канаді (19,9 %), Австралії (24,2 %) і особливо Люксембурзі (61,7 %) [3, с. 346]. Все актуальнішою вказана проблема стає і для сучасної України.

Слід відзначити, що теорія про фази демографічного переходу до сучасного типу відтворення населення не змогла однозначно пояснити усі нюанси новітнього деморозвитку. Тому, останнім часом окремі зарубіжні демографи (Ван де Каа, Р. Лестар) обґрунтували теорію т. зв. «другого демографічного переходу», тісніше пов’язану з розбудовою суспільства постіндустріального типу, яка свідчить про неоднозначність особливостей деморозвитку навіть у регіонах світу, близьких за своїм економічним потенціалом, не кажучи вже про країни, що розвиваються [4, с. 50].

Очевидно, що подальше розгортання глобалізаційних процесів ще більше загострить проблему міждержавної та міжконтинентальної міграції. Вже нині у світі нараховують 215 млн. мігрантів, що становить

близько 3 % від загальної чисельності населення. Що ж стосується внутрішньодержавної міграції, то її обсяги оцінюють в 1 млрд. осіб. Із загальної кількості мігрантів близько 9 % становлять біженці. Загалом майже кожен десятий мешканець розвинених регіонів світу є мігрантом (у країнах, що розвиваються – лише 1 людина з 70). За даними ООН, на початок XXI ст. найбільше мігрантів нараховувалось у США (35 млн.), Німеччині (понад 7 млн.), Франції (6,3 млн.), Індії (6,2 млн.), Канаді (5,8 млн.), Саудівській Аравії (5,2 млн.), Австралії (4,7 млн.), Великій Британії (4 млн.), Ізраїлі (2,3 млн.). У Російській Федерації тільки з 1991 по 2001 р. осіло не менше 4,6 млн. мігрантів [5, с. 51-52].

Зростання міграційних потоків неодмінно призводить до зміни національного складу населення країн-реципієнтів, посилюючи його поліетнічність. При цьому зрушення будуть тим відчутніші, чим ближчим до простого відтворення є приріст місцевого населення і чим більшим є обсяг міграції, у т. ч. нелегальної, у ту чи іншу країну. В результаті цього у світі скорочується число моноетнічних і різко зростає кількість поліетнічних країн. Всього на наш час залишилась невелика частина країн з однорідним складом населення (Ісландія, Японія, обидві Кореї, деякі арабські держави і країни Карибського басейну тощо). І навпаки, низка практично моноетнічних в післявоєнний період країн (наприклад, Німеччина і Швеція з їх 99 % корінних мешканців) впродовж життя одного-двох поколінь перетворились у держави з надто строкатим населенням (нині в цих країнах титульні етноси становлять відповідно 91 і 87 % населення).

З метою недопущення подальшого порушення етнічної структури населення чимало країн намагаються обмежити як кількість мігрантів, так і строки їх легального перебування. Так, нафтовидобувні країни Аравійського півострова використовують працю мільйонів іноземних працівників, а після закінчення контракту без особливих сантиментів замінюють їх новими, теж тимчасовими іммігрантами. На таких принципах базувалось також перебування кількох тисяч іноземних працівників у багатій фосфоритами крихітній країні Науру в Океанії, місцеве населення якої практично занедбало традиційні заняття, живучи тривалий час за рахунок дивідендів. Проте обмежувальна стосовно мігрантів демографічна політика, як правило, не дає очікуваних результатів і є доволі витратною. Так, у США виявились нездійсненими спроби депортувати 13 млн. нелегальних

мігрантів, особливо з Мексики [6, с. 5]. Крім того, зниження у багатьох економічно розвинених країнах до критичного рівня (1,2 – 1,4) загального коефіцієнта фертильності переконливо свідчить, що такий стан не є достатнім навіть для простого заміщення поколінь. У зв'язку з цим відбуватиметься неухильне старіння населення. Зокрема, за розрахунками фахівців ООН, чисельність населення України до 2015 р. зменшиться до 41,8 млн. осіб, а частка населення віком 65 років і більше складатиме 15,9 % від усього населення. Слід зазначити, що ця частка не очікується стати найвищою, оскільки у низці економічно розвинених країн Європи вона перевищуватиме 17,0 – 20,9 %, досягаючи максимуму в Японії (26,2 %) [7]. Однак різке зростання частки населення старшої вікової групи у цих країнах досягатиметься за рахунок збільшення середньої тривалості життя, на відміну від України та деяких її сусідів, де її основним джерелом виступає аномально низький рівень народжуваності, але в обох випадках, здається, не існує іншої альтернативи для подальшого деморозвитку, окрім залучення іноземної робочої сили.

Значних масштабів набув обмін населенням між Україною та зарубіжними державами. Зокрема, за роки незалежності у пострадянські республіки виїхали з країни близько 2 млн., прибули – понад 2,2 млн. осіб. На Захід емігрували 650 тис., тоді як в'їхали в країну – близько 170 тис. осіб. Отже, за рахунок міграції населення України скоротилось на 280 тис. осіб. А взагалі для того, щоб країна змогла поновити максимальну чисельність свого населення (52,2 млн.), необхідно щорічно приймати до півмільйона іммігрантів [8, с. 40-41].

Однак, як свідчить практика, надмірний наплив іммігрантів, особливо різко відмінних від корінного населення своєю культурою, релігією, особливостями менталітету, не тільки порушує етнічну структуру територій, що історично склалась, але й продукує різного роду міжетнічні непорозуміння та конфлікти, які мало сприяють ефективному функціонуванню суспільних систем національного чи регіонального рівня. Справжні обсяги міграції через значну поширеність її нелегальної складової надзвичайно важко надаються до обрахунку. Так, дані про чисельність нелегальних мігрантів у Росії мають неофіційний характер і оцінюються від 700 тис. до 15 млн. осіб. Не потребує особливого доказу фактична відсутність наукової цінності наведених даних. Проте заслуговують на увагу дані ООН, що стосуються чисельності мешканців низки країн, які народились поза її

межами, а отже, у минулому були як легальними мігрантами чи біженцями, так і нелегалами, яким вдалося натуралізуватись. Перше місце у цьому переліку посідають США, де у 2005 р. нараховувалось 38,355 млн. таких осіб, або 12,9 % від загальної чисельності населення. На другому місці виявилась Російська Федерація – 12,08 млн. (8,4 %), на третьому – Німеччина (10,144 млн., або 12,3 %), на четвертому – Україна (6,833 млн., тобто 14,7 % або майже сьома частина її мешканців). Всього ж у розвинених країнах світу поза їх межами народились майже 115,4 млн. осіб, або 9,5 % від їхнього загального населення [4, с. 327].

Надмірні обсяги міждержавної, а також і внутрішньодержавної міграції в окремих випадках можуть призвести до радикальних зрушень в етнічному складі жителів певних територій. Яскравим прикладом такого стану речей можуть, зокрема, слугувати численні республіки у складі Російської Федерації, у яких внаслідок великого напливу як добровільних, так і вимушених мігрантів частка корінного населення різко знизилась у порівнянні з часом утворення цих республік. Так, в Удмуртії частка етносу, що дав назву республіці, скоротилась порівняно з довоєнним періодом з 52 до 31 %, у Комі – з 92 до 25 %, Карелії – з 37 до 9 %, і т. п. Критичного рівня набула у зв'язку з бурхливим розвитком видобування нафти і газу частка корінних мешканців у Ханті-Мансійському автономному окрузі Тюменської області (менше 2 %). Аналогічні зміни відбулися в автономному районі Внутрішня Монголія та в історичній території Маньчжурія на північному сході КНР, де внаслідок інтенсивного заселення впродовж кількох десятиліть цих земель китайськими переселенцями частка місцевого населення не перевищує 10-15 % [9, с. 375]. Надмірне, у т. ч. і насильницьке переселення людей в минулому призвело також до різкого зниження частки корінного населення колишньої Казахської РСР (менше 30 % у 1959 р. і близько 40 % – у 1989 р.). З проголошенням незалежності Казахстану ситуація різко змінилась на краще, і нині титульний етнос у цій країні вже становить від 50 до 60 % від усього населення.

Чимало складнощів, пов'язаних з міжреспубліканським обміном населення, мали місце і в колишній УРСР. У цілому в республіці впродовж 50-90-х років минулого століття систематично зростала поліетнічність її населення при синхронному зниженні частки корінних мешканців (1959 р. – 76,8 %, 1989 р. – 72,7 %). При цьому фіксувались

помітні регіональні відмінності протікання вказаних процесів. Якщо в Західному регіоні частка корінного населення хоча і повільно, та все ж зростала, то на решті території спостерігалась зовсім протилежна картина. Найбільші ж зміни етнічної структури відбувались на індустріальному південному сході та в причорноморських областях республіки. Паралельно мало місце зниження ролі мови корінного населення на цих територіях – вкрай небажаний феномен, який не спромоглась подолати незалежна Україна за її два десятиліття існування.

Стосовно сучасного етнорозвитку України, то він в умовах економічної кризи має неоднозначний і суперечливий характер. З одного боку, в країні (у зв'язку зі зниженням обсягів міждержавної міграції) поступово зростає частка титульного етносу та осіб, що вважають його мову за рідну (за переписом 2001 р. відповідно: 77,8 % і 67,5 %). Але, з іншого, зростає кількість нелегальних мігрантів, особливо з гарячих точок колишнього Союзу та ін. регіонів світу, що лише сприяє зменшенню зайнятості місцевого населення та певною мірою стимулює його зовнішню трудову міграцію. На жаль, дані про реальні обсяги цієї останньої є надто обмеженими і недостатньо достовірними. Так, тривалий час обсяги трудової еміграції з України оцінювалися від 3 до 7 млн. осіб. Останнім часом з'явилися повідомлення фахівців Інституту народознавства НАН України, згідно з якими за кордоном перебували орієнтовно 3,5 млн. українських трудових мігрантів.

Слід зауважити, що етнічна структура населення окремих країн і територій постійно змінюється навіть за відсутності помітної імміграції. Причиною цього є відмінності у природному прирості різних етнічних спільнот, їх орієнтацій щодо бажаної кількості дітей і середнього розміру сім'ї, схильності чи, навпаки, протидії інтеграційним та асиміляційним процесам тощо. Очевидно, що міждержавна міграція посилює зростання поліетнічності соціального середовища, суттєво коригує пропорції між різними групами населення. Так, існують дані стосовно динаміки етнічної структури населення США з 1970 по 2005 рік [10, с. 589]. Внаслідок посиленої імміграції іноземців частка білих американців, яких умовно можна вважати корінним населенням, за вказаний період зменшилась з 83,5 до 66,9 % від загальної чисельності населення, тоді як частка афроамериканців (негрів) зросла з 11,1 до

11,9 %, осіб латиноамериканського походження (значною мірою – метиси і мулати) – з 4,2 до 14,4 %, азіатів та ін. етнічних груп – з 1,2 до 6,8 %.

Не залишався незмінним етнічний склад населення України, її регіонів. Причому значне місце в посиленні поліетнічності вітчизняного соціального середовища належить якраз міждержавній міграції. Дані першого Всеукраїнського перепису 2001 року засвідчили, що, незважаючи на загальне скорочення населення країни та її регіонів, порівняно з останнім радянським переписом (1989 р.) чисельність українців все ж зросла з 37,419 млн. до 37,542 млн. осіб, тобто на 0,3 %, а їх частка серед всього населення збільшилась з 72,7 % до 77,8 %, причому це зростання фіксувалось в усіх адміністративно-територіальних утвореннях, за винятком АР Крим. Причини такого зростання виявляються різними: повернення в країну осіб українського походження з колишніх радянських республік, посилення української самоідентифікації серед певної частини т.зв. російськомовного населення (без його переходу на державну мову), наявність асиміляційних процесів серед частини етнічних меншин, особливо поляків та ін. Одночасно майже на 27 % зменшилась в країні чисельність етнічних росіян (з 11,355 млн. до 8,334 млн. осіб).

Разом з тим посилилась мозаїчність етнічної структури населення як всієї країни, так і низки її регіонів. Порівняння даних переписів 1989 і 2001 р. засвідчило, що чисельність різних етнічних спільнот країни змінилась неоднаково. При цьому визначальну роль в динаміці етнічних змін відіграла імміграція населення з-за рубежу. У зв'язку з цим доцільно назвати повернення в країну осіб з числа депортованих народів, особливо кримських татар (понад 232 тис. до 2001 р.), частково – німців та ін. Різко зросла чисельність вихідців з республік, де мали місце збройні конфлікти на міжетнічній основі. Наприклад, за час між двома переписами чисельність грузинів у країні зросла приблизно у 1,5 рази, а саме з 23,5 до 34,2 тис. осіб, азербайджанців – у 1,2 рази (з 37 до 45,2 тис.), вірмен – майже у 2 рази, тобто з 54,2 до 99,9 тис. осіб. Посилився притік в Україну також турків-месхетинців, «радянських» курдів і корейців, біженців з Абхазії, Чечні, Придністров'я та ін. регіонів. Наростали темпи міграції громадян з країн «далекого зарубіжжя» (Афганістан, меншою мірою – В'єтнам, Китай, країни індостанського субконтиненту, Арабського Сходу, Тропічної Африки, інші).

Переписи населення України не тільки підтверджують його поліетнічність, але й свідчать про недоцільність перебільшення значущості цього феномена. Річ у тім, що на території країни проживають представники понад 130 етнічних спільнот, але більшість з них – дуже нечисленні (від кількох тисяч до кількох осіб), живуть розпорошено, не організовані за допомогою відповідних культурних, релігійних чи громадських товариств, а отже, лише у мінімальній мірі впливають на соціально-економічне, політичне або культурне життя країни та окремих територій. Загалом не більше 30 етнічних спільнот країни відзначаються своєю чисельністю, більшою чи меншою компактністю розселення, організованістю, реальним впливом на суспільне життя, в усякому разі на місцевому рівні. До того ж, дані останнього перепису, що стосуються кількох дрібних етнічних спільнот, не викликають довіри. Йдеться, наприклад, про ороків (ульта) – малочисельну етнічну групу (менше 400 осіб), місцем походження і переважачого проживання якої є острів Сахалін на Далекому Сході. Закономірно, що окремі представники цієї, як і всіх інших спільнот, можуть жити і поза межами регіону основного розселення. Однак останні переписи населення України (1989 і 2001 рр.) показали фантастичне зростання чисельності ороків саме в Україні: з 2 осіб до майже 970 осіб. Якби остання цифра відповідала дійсності, то слід було б допустити, що протягом десятиліття відбулась масова міграція ороків – традиційних оленярів і рибалок в індустріальні регіони України з відповідним перепрофілюванням їх господарської діяльності. Абсурдність подібного допущення є очевидною. А це додатково свідчить, що навіть офіційна статистика не позбавлена недопустимих похибок.

І насамкінець відзначимо наступне. Регіони країни помітно розрізняються між собою за етнічним розподілом їх населення: поряд з традиційно багатонаціональними територіями (Закарпаття, Буковина, придунайські райони Одещини, Крим, Донбас, великі міста півдня і сходу країни) є адміністративно-територіальні утворення з відносно однорідним етнічним складом населення (більшість західних і центральних областей). Міжрегіональна та особливо міждержавна міграція об'єктивно посилює етнічну строкатість населення. Проте це посилення не відбувається ідентично в усіх регіонах. Так, Західний регіон, що характеризується посиленою як реальною, так і прогнозованою еміграцією мешканців, на перший погляд, повинен був

би найбільш динамічно змінювати етнічну структуру свого населення. На практиці, однак, цього не спостерігаємо. Однією з головних причин збереження етнічної стабільності більшості областей регіону є те, що вони донедавна залишались, на відміну від Києва, південних та деяких східних областей, малопривабливими для зростаючого потоку іммігрантів. Навпаки, Західний регіон розглядався зарубіжними емігрантами як своєрідний «перевалочний пункт» на шляху до країн Центральної та Західної Європи.

У цілому в сучасних умовах слід очікувати зростання міграційних потоків різної модальності, а міграція робочої сили все більше трансформуватиметься в один із найважливіших чинників деморозвитку. А це, у свою чергу, додатково підтверджує необхідність здійснення національної та регіональної міграційної політики, спрямованої на покращання якісних параметрів носіїв людського потенціалу, посилення їх соціальної захищеності. У сув'язі з цим органічно перебуває зростання вимог до освіти, професійних та кваліфікаційних якостей, стану фізичного і психічного здоров'я осіб іноземного походження, майбутніх можливих громадян України. А отже, найбільш прийнятним повинен вважатись диференційований підхід при вирішенні проблеми включення вихідців з іноземних держав в українське суспільство. Впровадження адекватної міграційної політики на всіх рівнях у кінцевому підсумку сприятиме усуненню існуючої різниці між територіями країни щодо їх соціально-економічного розвитку, зокрема в плані зростання величини індексу людського розвитку (ІЛР) кожної з них.

Література:

1. Цапок С. О. Народонаселення – головна передумова становлення трудового потенціалу суспільства // С. О. Цапок, Л. С. Ноджак / Регіональна економіка. – 2002. – № 2. – С. 35.
2. Энциклопедия стран мира. – М.: Экономика, 2004. – С. 156-170, 304-329.
3. World Development Indicators. 2004 // Washington, 2005. – P. 346.
4. Клупт М. Демография регионов Земли. – СПб: Питер, 2008. – С. 50.
5. Сухов А. Н. Миграция в Европе и её последствия. Учебное пособие // А.Н. Сухов, С.А. Трыканова / – М.: Флинта, 2008. – С. 51-52.

6. Приходько О. В. «Американский интернационализм» и «европейская многосторонность» // США. Канада: экономика, политика, культура. – 2008. – № 10. – С. 5.
7. Доклад о развитии человека 2007/2008. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/esa/hdr/2007/>.
8. Шаповал Ю. Держава: ілюстрована енциклопедія України. – К.: Балтія-Друк, 2008. – С. 40-41.
9. Брук С. И. Население мира: этнодемографический справочник. – М.: Наука, 1986. – С. 375.
10. Tienda M. Demography and the Social Contract // Demography.– 2002. – Vol. 39. – № 4. – P. 589; American Community Survey – American FactFinder. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://factfinder.census.gov>.